

ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ТА ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД ПОКАРАННЯ ТА ЙОГО ВІДБУВАННЯ: ПОНЯТТЯ ТА СПІВВІДНОШЕННЯ ІНСТИТУТІВ

EXEMPTION FROM CRIMINAL LIABILITY, EXEMPTION FROM PUNISHMENT AND ITS ENDURING: ENDURING AND VALUE OF INSTITUTIONS

Гончар Т.О.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального
права, кримінального процесу та криміналістики
Одеського національного університету імені І.І. Мечникова*

У статті на підставі аналізу норм Кримінального та Кримінального процесуального кодексів досліджено правову природу та співвідношення інститутів звільнення від кримінальної відповідальності та звільнення від покарання та його відбування.

Ключові слова: звільнення від кримінальної відповідальності, звільнення від покарання та його відбування.

В статье на основании норм Уголовного и Уголовного процессуального кодексов Украины исследована правовая природа и соотношение институтов освобождения от уголовной ответственности и освобождения от наказания и его отбывания.

Ключевые слова: освобождение от уголовной ответственности, освобождение от наказания и его отбывания.

On the grounds of provisions of Criminal Code and Criminal Procedure Code of Ukraine the legal nature and value of institutions of exemption from criminal liability and exemption from punishment and its enduring are studied in the article.

Key words: exemption from criminal liability, exemption from punishment and its enduring.

Постановка проблеми. Відповідно до принципу невідворотності кримінальної відповідальності та покарання особа, яка вчинила злочин, повинна бути притягнута до кримінальної відповідальності, яка, за загальним правилом, реалізується за допомогою призначення покарання певного виду та розміру. Призначення покарання за вчинений злочин є правовим наслідком визнання особи винною у вчиненні злочині. У той же час відповідно до інших принципів кримінального права – гуманності та економії заходів кримінальної репресії – за наявності умов та підстав, передбачених у Кримінальному кодексі України (далі – КК України), особа може бути звільнена від кримінальної відповідальності або від покарання та його відбування. Незважаючи на те, що вказані інститути застосовуються за наявності певної позитивної посткримінальної поведінки суб'єкту злочину (чи за інших підстав, передбачених КК України) та є проявом компромісу з боку держави, вони мають і відмінності, які чітко не визначені законодавцем, тому це питання потребує додаткового дослідження та правової аргументації.

Стан дослідження. Дослідженням проблем інституту звільнення від кримінальної відповідальності займаються як сучасні українські, так і зарубіжні вчені: Ю.В. Баулін, В.С. Єгоров, А.В. Єндольцева, Е.В. Житков, О.О. Житній, В.М. Кудрявцев, М.І. Мельник, В.О. Навроцький, О.В. Наден, С.О. Письменський, Р.А. Сабітов, О.М. Тарбагаєв, М.І. Хавронюк, П.В. Хряпінський, А.М. Яценко. Але проблеми співвідношення інститутів звільнення від кримінальної відповідальності та звільнення від покарання залишаються поза увагою вітчизняних науковців.

Мета. Метою дослідження є, по-перше, розгляд правової природи звільнення від кримінальної відповідальності та звільнення від покарання як особливої форми реагування держави на злочин, по-друге, визначення відмінностей розглянутих інститутів. Для досягнення поставленої мети є необхідним розв'язання таких завдань:

– розгляд положень Розділів IX та XII Загальної частини Кримінального кодексу України;

– дослідження новел нового Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України) у частині визначення процесуальної форми звільнення від кримінальної відповідальності та звільнення від покарання.

Виклад основного матеріалу. Вітчизняне кримінальне законодавство ніколи не визначало поняття «звільнення від кримінальної відповідальності» та «звільнення від покарання». Вперше спроба розмежувати ці інститути кримінального права була зроблена в Основах кримінального законодавства СРСР та союзних республік від 25.12.1958 р. (далі – Основи), де у ч. 1 ст. 43 (розділу IV «Про призначення покарання та про звільнення від покарання») було передбачено, що особа, яка вчинила злочин, може бути звільнена від кримінальної відповідальності, якщо буде визнано, що до часу розслідування або розгляду справи у суді, внаслідок зміни обстановки, вчинене винним діяння втратило характер суспільно небезпечною або ця особа перестала бути суспільно небезпечною. У ч. 2 ст. 43 Основ вказувалося, що особа, яка вчинила злочин, може бути звільнена від покарання, якщо буде визнано, що внаслідок подальшої бездоганної поведінки або чесного ставлення

до праці ця особа до розгляду справи не може бути визнана суспільно небезпечною [1]. У чинному Кримінальному кодексі України (далі – КК України) розглянуті інститути виокремлено у самостійні розділи – розділ IX Загальної частини «Звільнення від кримінальної відповідальності» та розділ XII «Звільнення від покарання та його відбування», хоча законодавче визначення цих інститутів досі не дано, це сприяло розгортанню дискусії у доктрині кримінального права, яка триває і досі. Так, С.Г. Келіна під звільненням від кримінальної відповідальності розуміє відмову держави від винесення негативної оцінки особі, яка вчинила злочин, у випадках, передбачених у законі [2, с. 31]. На думку Ю.В. Бауліна, звільнення від кримінальної відповідальності – це передбачена законом відмова держави від застосування до особи, яка вчинила злочин, обмежень, її певних прав і свобод, визначених КК України [3, с. 58]. П.Л. Фріс зауважує, що звільнення від кримінальної відповідальності є актом гуманності держави, який постановляє суд, що полягає у відмові від кримінального переслідування особи, яка вчинила злочин, притягнення її до кримінальної відповідальності. Від накладення на неї обов'язку відповідати за свою поведінку і вжити примусові заходи (покарання), адекватні ступеню суспільної небезпечності вчиненого порушення [4, с. 259]. О.В. Наден вказує, що звільнення від кримінальної відповідальності може мати місце лише тоді, коли вона є ще потенційною, тобто до початку її реального існування, інакше кажучи, – до моменту початку реальної кримінальної відповідальності. Як тільки кримінальна відповідальність із потенційної стала реальною, звільнення від неї вже є неможливим, оскільки вона є реально існуючою. У такому разі можливе лише звільнення від подальшого відбування реальної кримінальної відповідальності, яке за чинним кримінальним законодавством України здійснюється як звільнення від покарання чи його відбування [5, с. 28].

На думку М.І. Мельника та М.І. Хавронюка, звільнення від кримінальної відповідальності – це врегульована кримінальним і кримінально-процесуальним законодавством відмова держави в особі компетентних органів від засудження особи, яка вчинила злочин, і від застосування до неї примусу у вигляді заходів кримінально-правового впливу. За своїм змістом звільнення від кримінальної відповідальності характеризується трьома моментами: 1) не відбувається державний осуд особи, яка вчинила злочин (обвинувальний вирок суду, яким особа офіційно визнається винною у вчиненні злочину та який відображає негативну оцінку вчиненого з боку держави, не постановляється); 2) до винного не застосовується покарання; 3) через відсутність обвинувального вироку звільнена від кримінальної відповідальності особа вважається такою, що не має судимості. У випадку звільнення від кримінальної відповідальності держава з різних міркувань відмовляється від свого права піддати особу, яка вчинила злочин, осуду і примусу, передбачених кримінальним законом. Таким чином, звільнення від кримінальної відповідальності

– це форма реалізації кримінально-правових норм поза інститутом кримінальної відповідальності.

Звільнення від кримінальної відповідальності не свідчить про виправдання особи, про визнання її невинуватою у вчиненні злочину. У даному випадку КК виходить із встановлення факту вчинення особою кримінально караного діяння, а тому передбачені КК підстави звільнення від кримінальної відповідальності визнаються nereабілітуючими. Вирішенню питання про звільнення особи від кримінальної відповідальності має передувати повне і точне встановлення фактичних обставин і правильна кваліфікація вчиненого злочину [6].

З часів вступу Кримінального кодексу України у дію, в розділ IX Загальної частини було внесено відповідні зміни. Так, Законом України «Про законодавче застосування амністії» та інших законодавчих актів України» від 02.06.2011 р. було внесено зміни до ч. 1 ст. 44 КК, відповідно до яких «особа, яка вчинила злочин, звільняється від кримінальної відповідальності у випадках, передбачених цим Кодексом» [7]. Тобто було виключено із вказаної норми положення, відповідно до якого звільнення від кримінальної відповідальності могло здійснюватися на підставі Закону про амністію або акту помилування. Законодавчі зміни, внесені до ч. 1 ст. 44 КК України, на наш погляд, є цілком обґрунтованими з наступних причин. По-перше, звільнення від кримінальної відповідальності може здійснюватися лише на підставах, передбачених в Кримінальному кодексі України, вказівка ч. 1 ст. 44 на те, що підставою звільнення від кримінальної відповідальності є закон України про амністію або акт про помилування, суперечила ч. 3 ст. 3 КК України, відповідно до якої злочинність діяння, а також його караність та інші кримінально-правові наслідки визначаються тільки цим Кодексом. По-друге, зміст ч. 1 ст. 44 України, у частині визначення помилування в якості підстави для звільнення від кримінальної відповідальності, суперечив змісту ч. 2 ст. 87 КК України, в якій передбачено, що помилування може бути здійснено шляхом заміни засудженому призначеного судом покарання у вигляді довічного позбавлення волі на позбавлення волі на строк не менше двадцяти п'яти років, тобто актом помилування особа не звільняється від кримінальної відповідальності, відбувається лише заміна більш суворого виду покарання на менш суворий.

Отже, звільнення від кримінальної відповідальності – це відмова держави від застосування щодо особи, яка вчинила злочин, установлених законом обмежень певних прав і свобод шляхом закриття кримінальної справи, яке здійснює суд у випадках, передбачених КК України, у порядку, встановленому КПК України [8].

Якщо з прийняттям чинного Кримінального кодексу України інститут звільнення від кримінальної відповідальності отримав своє подальше наукове дослідження, то інститут звільнення від покарання та його відбування залишається практично поза увагою науковців та досліджується, перш за все, у науково-практичних коментарях Кримінального ко-

дексу України. Саме це сприяло необхідності розгляду правової природи звільнення від покарання та встановлення його відмінностей від звільнення від кримінальної відповідальності.

Інститут звільнення від покарання та його відбування є проявом принципів гуманізму та економії заходів кримінальної репресії для стимулювання виправлення та попередження вчиненню злочинів без застосування покарання. На думку М.І. Мельника та М.І. Хавронюка, звільнення від покарання та його відбування є однією з форм реалізації кримінальної відповідальності і застосовується у випадках, коли мета покарання вже досягнута без реального відбування покарання або до закінчення строку його відбування, в силу позитивної поведінки засудженого чи за інших передбачених КК підстав, або не може бути досягнута через хворобу засудженого. Характерними ознаками цього інституту є те, що: а) будь-який з його видів може застосовуватись тільки до особи, яка визнана винною у вчиненні злочину за обвинувальним вироком суду і їй призначена відповідна міра покарання; б) застосування будь-якого з його видів становить виключну прерогативу суду, крім звільнення від покарання або пом'якшення покарання на підставі закону України про амністію чи акта помилування; в) підстави застосування звільнення від покарання та його відбування безпосередньо випливають з мети покарання. За зазначеними ознаками інститут звільнення від покарання та його відбування відрізняється від інституту звільнення від кримінальної відповідальності [6].

Слід погодитися з думкою вчених, які вказують на певну неточність назви розділу XII Загальної частини КК, отже, невідповідність назви зазначеного інституту його суті. Адже суть цього інституту не обмежується лише звільненням від покарання та звільненням від відбування покарання. Загалом вона полягає у тому, що за підстав, передбачених КК: 1) засуджений може (або повинен) бути звільнений судом від відбування покарання, призначеного вироком суду ще до початку його відбування; 2) засуджений може (або повинен) бути звільнений судом від подальшого відбування покарання, частину якого він вже відбув; 3) призначене засудженому покарання може бути замінене більш м'яким; 4) призначена засудженому міра покарання повинна бути знижена [6].

Є.О. Письменський вважає, що звільнення від покарання та його відбування в загальному вигляді можна уявити як специфічну форму реагування держави на злочин. З одного боку, цей захід кримінально-правового впливу дозволяє не залишити злочин поза увагою, засудивши винного за його вчинення, а з іншого – досягнути мети покарання без його реального виконання. Характерними ознаками звільнення від покарання та його відбування на його думку є: 1) застосовується тільки до особи, визнаної винною в його вчиненні та засудженої обвинувальним вироком; 2) здійснюється тільки судом у випадках, передбачених розділом XII Загальної частини КК України (ст. 74–87); 3) перелік підстав, за якими особа може бути звільнена від покарання та його відбування,

встановлений виключно КК України; 4) покарання не застосовується до винної особи через недоцільність або неможливість реалізації мети покарання. Звільнення від покарання та його відбування – сукупність правових норм, відповідно до яких через можливість досягнення цілей покарання без його реального чи повного відбування і недоцільність відбування покарання за відсутності об'єктивної можливості досягнення цілей покарання особа, яка визнана судом винною у вчиненні злочину та котрій було призначено покарання, звільняється від реального його відбування або від подальшого відбування тієї частини покарання, що залишається, або їй замінюється покарання більш м'яким чи пом'якшується призначене покарання [9, с. 12–13].

Ю.В. Баулін вважає, що звільнення від покарання – це відмова держави у випадках, передбачених законом, від реальної кримінальної відповідальності, тобто від призначення особі, винній у вчиненні злочину, покарання або звільнення від його відбування чи подальшого відбування [3, с. 60]. Тобто вчений виділяє потенційну кримінальну відповідальність, від якої особа звільняється до набуття законної сили обвинувальним вироком суду, та реальну кримінальну відповідальність, від якої особа звільняється у разі застосування інституту звільнення від покарання та його відбування. День набуття законної сили обвинувальним вироком, на його думку, є межею, що розділяє звільнення від кримінальної відповідальності і звільнення від покарання.

Звільнення від кримінальної відповідальності відрізняється від звільнення від покарання не тільки підставами, умовами, місцем розташування у Кримінальному кодексі України, а й процесуальним порядком та стадією прийняття відповідного рішення. Так, згідно з п. 2 ст. 283 КПК України питання про звільнення від кримінальної відповідальності вирішується на стадії досудового розслідування шляхом звернення прокурором до суду із клопотанням про звільнення або під час судового провадження (ч. 4 ст. 288 КПК), якщо таке клопотання надійшло після направлення обвинувального акта до суду. Відповідно до ч. 2 ст. 287 КПК, до клопотання прокурора повинна бути додана письмова згода особи на звільнення від кримінальної відповідальності [10]. Згідно з ч. 2 ст. 373 КПК України питання про звільнення від покарання вирішується ухваленням обвинувального вироку із звільненням особи від покарання або від його відбування [10].

Звільнення від покарання – це форма реалізації кримінальної відповідальності, яка застосовується відносно особи, яка визнана винною у вчиненні злочину, та якій було призначено покарання, але за наявності підстав та умов, передбачених у КК України, вона звільняється від реального його відбування або від подальшого відбування частини не відбутого покарання, або їй замінюється покарання більш м'яким чи пом'якшується призначене покарання.

Висновки. Таким чином, хоча інститут звільнення від кримінальної відповідальності та інститут звільнення від покарання є проявом компромісу з

боку держави, вони сприяють реалізації принципів гуманізму та економії заходів кримінальної репресії, вони відрізняються за наступних ознак: 1) звільнення від кримінальної відповідальності є кримінально-правовим заходом, стимулюючим позитивну посткримінальну поведінку особи, що вчинила злочин; звільнення від покарання та його відбування є формою реалізації кримінальної відповідальності; 2) звільнення від кримінальної відповідальності можливо у разі вчинення злочину вперше; для звільнення від покарання або його відбування така умова не передбачена; 3) звільнення від кримінальної відповідальності регламентується у нормах Загальної частини КК України (загальні види звільнення) та у відповідних нормах Особливої частини КК України (спеціальні види); звільнення від покарання – ін-

ститут виключно Загальної частини КК України; 4) звільнення від кримінальної відповідальності можливо на стадії досудового розслідування шляхом звернення прокурором до суду із клопотанням про звільнення або під час судового провадження, якщо таке клопотання надійшло після направлення обвинувального акта до суду; звільнення від покарання вирішується ухваленням обвинувального вироку, яким призначається конкретна міра покарання, в якому водночас міститься рішення про умовне або безумовне звільнення особи від відбування призначеного їй покарання із звільненням особи від покарання; 5) звільнена від кримінальної відповідальності особа вважається такою, що не має судимості; після звільнення особи від відбування покарання виникнення судимості не виключається.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Основы уголовного законодательства СССР и союзных республик от 25.12.1958 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://pravo.levonevsky.org/baza/soviet/sssr6067.htm>.
2. Келина С.Г. Теоретические вопросы освобождения от уголовной ответственности / С.Г. Келина. – М. : Наука, 1974. – 208 с.
3. Баулін Ю.В. Звільнення від кримінальної відповідальності: монографія / Ю.В. Баулін. – К. : Атіка, 2004. – 296 с.
4. Фріс П.Л. Кримінальне право України. Загальна частина : навчальн. посібник / П.Л. Фріс. – К. : Центр навчальної літератури, 2004. – 488 с.
5. Наден О.В. Спеціальні види звільнення від кримінальної відповідальності за злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів / О.В. Наден. – Х. : Право, 2003. – 224 с.
6. Мельник М.І., Хавронюк М.І. Науково-практичний коментар кримінального кодексу України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://all-books.biz/pravo-ugolovnoe/naukovo-praktichniy-komentar-kriminalnogo.html>.
7. Кримінальний кодекс України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.
8. Про практику застосування судами України законодавства про звільнення особи від кримінальної відповідальності : Постанова Пленуму Верховного Суду України № 1 від 23.12.2005 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0012700-05>.
9. Письменський Є.О. Звільнення від покарання та його відбування : коментар до кримінального законодавства та практики його застосування / Є.О. Письменський. – Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Дідоренко, 2012. – 216 с.
10. Кримінальний процесуальний кодекс України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/4651%D0%B2-17/paran480#n480>.